

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ

АНОТАЦІЯ

Складність феномену спілкування та його життєво важлива роль для забезпечення нормальної життєдіяльності людини і соціуму вимагає глибокого філософського осмислення його сенсу і природи. Плідні результати цього осмислення можна отримати завдяки належній інтенції свідомості на феномен спілкування, редукції й переживанню. Звернення до феноменології обумовлено істотними змінами смислу й характеру спілкування.

Ключові слова: феномен спілкування, феноменологія, інтенція, редукція, переживання, Я-простір.

АННОТАЦИЯ

Сложность феномена общения и его жизненно важная роль в обеспечении нормальной жизнедеятельности человека и социума требует глубокого философского осмысления его сущности и природы. Плодотворные результаты этого осмысления можно получить благодаря соответствующей интенции сознания на феномен общения, редукции и переживания. Обращение к феноменологии обусловлено существенными изменениями смысла и характера общения.

Ключевые слова: феномен общения, феноменология, интенция, редукция, переживание, Я-пространство.

SUMMARY

The complexity of the phenomenon of communication and its vital role in ensuring the normal life of a person and society requires a profound philosophical understanding of his nature. The fruitful results of this comprehension can be obtained through the appropriate intention of consciousness on the phenomenon of communication, reduction and experience. Appeal to phenomenology is due to significant changes in the meaning and nature of communication.

Keywords: communication phenomenon, phenomenology, intention, reduction, experience, I-space.

Загальна постановка проблеми. Феномен людського спілкування є настільки поширеним, настільки ж і складним та суперечливим. Дійсно, його комунікативний аспект начебто має на меті обмін інформацією між учасниками спілкування, але нерідкими є випадки, коли один з учасників свідомо вступає в комунікацію з іншим, щоб приховати певну інформацію, увести його в оману або ж відверто дезінформувати. Існує безліч різноманітних варіантів спілкування за їх цілями, формою, засобами та способами. Різні форми і стилі спілкування використовуються залежно від складу його учасників. Однак з позицій філософії спілкування вкрай важливою проблемою постає визначення його онтологічного сенсу, його глибинної сутності, природи та його загальних закономірностей як суто людського феномену. А це вимагає залучення методів та ідей фено-

менології до системного дослідження самого феномену й більш повного розуміння філософії спілкування.

Зв'язок проблеми з актуальними теоретичними і прикладними питаннями зумовлений тими істотними змінами, що відбуваються в характері суспільного буття та у всіх його сферах. Це повною мірою стосується також і системи життєвих цілей і цінностей, в тому числі й феномену міжособистісного спілкування. Поширення інформаційно-комунікаційних технологій і соціальних мереж не тільки вплинуло на характер спілкування, а й на саму людину, на її поведінку та взаємовідносини з іншими людьми. Тому ця ситуація вимагає свого глибокого філософського осмислення, розробки і впровадження на основі його результатів дійових педагогічних технологій, здатних відновити розуміння молоддю цінніс-

ного сенсу спілкування як однієї з важливих передумов щасливого життя й успішного досягнення життєвих цілей.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми вважаємо за доцільне розпочати з розгляду сенсу самої феноменології та її можливостей у вивченні феномену людського спілкування. Започаткована Е. Гуссерлем філософська феноменологія мала на меті розробку способів опису різних феноменів, тобто явищ, подій і об'єктів, на основі первісного досвіду свідомості, яка їх пізнає. Характерно при цьому, що завданням феноменологічного дослідження виступає не просто уточнення сенсу понять знання та пізнання, як інколи стверджують окремі дослідники. Феноменологія прагнула побудувати філософію як строгу науку, як наукову теорію наукового знання і піддавалася критиці з боку марксистської філософії.

Так, в одному з навчальних посібників радянських часів зазначалося, що «феноменологія – одна з найбільш поширених, впливових, складних і «наукоподібних», а разом з тим – одна з найбільш суперечливих філософських ідеалістичних течій ХХ ст.» [6, с. 211]. Однак знайомство з основними положеннями феноменології свідчить про їх важливість для філософського осмислення складних феноменів зовнішнього світу і внутрішнього життя самої людини, для перетворення результатів їх пізнання у справжні знання. Більш того, вона відкриває можливості дослідження життя самих знань та їх плідного використання. В цьому сенсі феноменологія виявляється тісно пов'язаною як з онтологією та гносеологією, так і з аксіологією і філософською праксеологією.

Цей сенс феноменології та її зв'язки з іншими галузями філософських знань дозволяють більш чітко визначити її сутність і місце в структурі загальної системи філософських дисциплін. Водночас вона дає можливість застосування положень і методів праксеології для філософського аналізу конкретних сфер і буттєвих феноменів. Отже, на наше глибоке переконання, цілком правомірно говорити і про феноменологію такого надзвичайно складного і життєво важливого для людини і суспільства явища, яким виступає міжособистісне спілкування. Тим більш доречно говорити про феноменологію спілкування на шпальтах спеціалізованого журналу, основна мета

якого і полягає у висвітленні різних точок зору на філософію спілкування та у всебічному аналізі різних аспектів цього вкрай цікавого феномену.

Звернення до феноменології спілкування уявляється доцільним через те, що сьогодні спілкування зазнає кардинальних змін, пов'язаних з динамічним характером сучасності, з появою принципово нових засобів і форм спілкування та їх впливом на саме буття людини, людських спільнот і суспільства в цілому. Відбуваються зміни в цілях міжособистісного спілкування, у тих зв'язках, які традиційно виникали й підтримувалися для спілкування та за його допомогою. Втрачається потреба у міжособистісному спілкуванні, дедалі більше поширення отримує знеособлене спілкування за допомогою соціальних мереж. А воно змінює сам сенс і природу спілкування, а отже й характер людського буття.

У цьому ж разі, як цілком справедливо зазначає В. Бурлачук, «розмова, яка звичайно строго локалізована у просторі й часі і обмежена певною кількістю учасників, виходить за межі ситуації обличчя в обличчя. Зникають такі фундаментальні умови розмови, як її просторово-часова обмеженість і визначеність числа учасників». Вчений спеціально підкреслює той показовий факт, що «якщо у звичайній ситуації розмови питання, яке ти задав, і на яке ти не отримав відповіді, зникає в часі і просторі, так же, як звукова хвиля, яка його супроводжувала, то питання в мережі фіксується електронними засобами, воно долає свою ентропію, свою локалізованість у просторі й часі, і на нього можна отримати відповідь безвідносно до часу, що пройшов з тих пір, як воно було задане» [2, с. 99-100].

Взагалі феномен спілкування досліджували, переважно з психологічних позицій, В.М. Бехтерев, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, В.А. Семиченко та інші. Роль спілкування у взаєморозумінні між людьми розглядали О.О. Бодальов, Є.І. Головаха, С.О. Завєтний, С.М. Пазиніч, Н.В. Паніна та інші. Спілкування у його комунікативному аспекті вивчали В.С. Бакіров, А.В. Батаршев, В.Г. Кремень, М.І. Михальченко, Л.А. Петровська, Г.Г. Почепцов, В.М. Снетков, П. Тейяр де Шарден, Ю. Хабермас та інші. Однак глибоке дослідження феномену спілкування саме з позицій філософської феноменології лишається

ще недостатньо дослідженим. З відомих досліджень цієї проблематики можна навести хіба що роботу М. М. Карпицького [4], один з розділів якої спеціально присвячено феноменології спілкування.

Мета статті полягає у спробі дослідження міжособистісного спілкування з феноменологічних позицій та у відповідному визначенні його онтологічного сенсу, гносеологічних та аксіологічних аспектів і ролі у навчанні, вихованні та соціалізації індивіда та в його особистісному розвитку.

Виклад основного матеріалу. Істотні зміни, які швидко відбуваються сьогодні практично в усіх сферах суспільного буття, набули вигляду лавиноподібного процесу. Його проявами стають і постійне прискорення цих змін, і їх кардинальний характер, і те, що майже кожна з цих змін породжує цілу множину інших. В результаті як сам суспільний розвиток, так і іманентні йому характеристики все частіше стають непрогнозованими. Звична раціональна основа цього розвитку та об'єктивний характер його закономірностей все більше деформуються, оскільки зазнають потужної дії ірраціональних чинників та суб'єктивних впливів. За цих умов багато хто з людей втрачають орієнтири в соціальному просторі, не можуть чітко визначити свої життєві цілі й цінності. Тому у них посилюється потреба у спілкуванні, у пораді та психологічній допомозі.

Водночас має місце прямо протилежна тенденція, яка полягає у все більш помітній атомізації суспільства, у посиленні у людей відчуття самотності та відокремленості від інших людей й від соціуму в цілому. Втрачаються не лише дружні, а часто й сімейні зв'язки. Посилення потреби у спілкуванні вступає у суперечність з відсутністю партнера, здатного вислухати і зрозуміти вас, дати слушні поради чи просто поспівчувати. Спілкування поступово втрачає свою перцептивну функцію, перетворюється на суто ділову комунікацію. Сподівання на порозуміння і співчуття дедалі частіше натикаються на мури байдужості.

На такий стан розпачу й розгубленості накладаються додаткові чинники, зумовлені суспільно-політичною, соціально-економічною, духовно-культурною і психологічною кризою. Через них атрибутом суспільного буття стає істотна інформаційна невизначеність, яка вкрай негативно позначається на соціаль-

но-психологічному самопочутті людини, яка втрачає життєві орієнтири. Подібна ситуація характерна для зламних періодів історії, один з яких людство переживає сьогодні. Вони привертають увагу не лише філософів, а й багатьох мислячих людей у спробах розібратися в сенсі подій і в тому, чого слід очікувати далі. Свого часу Сергій Єсенін писав у подібній ситуації:

С того и мучаюсь, что не пойму,
куда несет нас рок событий.

Адже така невизначеність не дозволяє людині бачити навіть близькі перспективи, тим більш цілеспрямовано будувати якісь довгострокові особисті плани. Ці умови унеможливають визначення нею чіткої життєвої стратегії й спрямовувати свою діяльність та енергію на її успішну реалізацію. Апатія і пасивність стають характерними для широких верств населення. Це дозволяє як владі, так і різним політичним та бізнесовим провідникам, які виступають псевдо елітою, маніпулювати ним у своїх власних інтересах. Це маніпулювання стає різновидом спілкування, яке спрямовується на створення бажаного для маніпуляторів характеру суспільної думки.

Саме за подібних умов, на переконання В.П. Андрущенко, свого часу і виникла філософська феноменологія. За його словами, «розгубленість перед наступом економічних, соціально-політичних та ідеологічних протиріч, що охопила Європу після першої світової війни, спонукала до пошуків нових засад суспільного співжиття» [1, с. 364-365]. Філософ спеціально підкреслює, що «Гуссерль намагався подолати загальний настрій скептицизму, що домінував у той час у суспільно-політичній думці на Європейському континенті. Для цього вчений звертається до інтелектуальної інтуїції. Феноменологія, згідно з Гуссерлем, – це «філософська археологія», яка шукає прихований і загублений сенс. Результати пошуку слід упроваджувати в практику» [1, с. 365]. Цей сенс стосується феноменів, що супроводжують індивідуальне і соціальне буття.

Одним з таких феноменів є й людське спілкування. Як і все звичне, воно на перший погляд уявляється простим і зрозумілим. Однак в дійсності феномен спілкування постає складним, багатоаспектним і поліфункціональним явищем. Не випадково воно вважається

однією з атрибутивних ознак людини і впливає з її суспільної природи. Традиційно структура спілкування була здебільшого діалогічною, включаючи питання й відповіді. Навіть у разі повідомлення одним з учасників якоїсь інформації іншому учасникові спілкування, у того виникали певні уточнюючі запитання, на які комунікатор давав відповіді. Сьогодні ж ця структура все більше і все частіше розмивається.

Безпосереднє міжособистісне спілкування потроху перестає виконувати свою інформаційну функцію, як раніше була життєво необхідною для людини, для розуміння нею зовнішнього світу та подій, об'єктів і процесів у ньому, для розуміння інших людей, встановлення взаємовідносин з ними та виконання спільної з ними діяльності заради задоволення певних потреб. За допомогою спілкування людина набувала життєвого досвіду, поступово навчалася редукції вражень і переживань, це дозволяло їй будувати більш-менш зрозумілу картину світу, що оточував її, з тим, щоб можна було використовувати його можливості для належного життєзабезпечення.

Таким чином, побудова життя на принципах феноменологічної редукції робить його істинним, а сама феноменологія постає засобом не лише пізнання істинного, але й побудови «нового світу» як істинного. Людина ж, на глибоке переконання Гуссерля, знаходиться в центрі цього світу. Отже, всі аспекти людського буття, в тому числі й такий важливий його атрибут, яким виступає міжособистісне спілкування, можуть бути досліджені й осмислені шляхом застосування феноменологічного підходу. Він уявляється особливо необхідним і доцільним в надзвичайно складних умовах сьогодення. Одна з суперечностей, що його характеризують, полягає в істотній інформаційній надмірності буття і водночас в не менш істотній невизначеності напрямків його розвитку в точках біфуркації, які все частіше постають на шляху цього розвитку.

Низка суперечностей зумовлена і прагненням застосовувати підходи й методи природничих наук до аналізу суто соціальних явищ без належного урахування ірраціональних та суб'єктивних чинників, які часто відіграють чи не визначальну роль в характері соціального розвитку. Як пише з цього приводу сам Е. Гуссерль, «розколотість та смислові метаморфози

світу були інтелектуальним результатом парадигмальності природничо-наукового методу, дійсно неминучого з початку нового часу, або іншими словами, природничо-наукової раціональності» [3, с. 172].

Цілком природно, що за таких обставин людина перш за все прагне знайти вихід, а для цього їй треба знизити рівень невизначеності, отримати необхідну інформацію. А в силу своєї суспільної природи отримати цю інформацію вона звертається до різних авторитетних, на її погляд, джерел. Якщо раніше ними були священики, керівництво, для декого – ще і педагоги, то сьогодні спектр джерел інформації, а відповідно і засобів та форм спілкування істотно розширився. До них слід віднести насамперед засоби масової інформації, особливо телебачення, а сьогодні ще й соціальні мережі. А вони, висловлюючи думку своїх власників, часто вдаються до маніпулювання суспільною свідомістю. Отже сам феномен спілкування зазнає істотних трансформацій, що й потребує їх аналізу, в першу чергу з феноменологічних позицій. Тут вкрай потрібні справжні лідери, національна еліта, здатна викривати маніпуляції та спрямовувати спілкування на активізацію людей, на формування громадянського суспільства.

На жаль, глибокого філософського аналізу конкретних феноменів, подій, об'єктів чи процесів ще вкрай недостатньо. Досить вдалим прикладом уявляється застосування разом з онтологічним підходом ідей феноменології до глибокого філософського аналізу проблем майбутнього, виконане М. М. Романовим та В. М. Петрушовим. Вони вважають, що «в тому, що європейська думка (між іншим, як і американська) відстає від зростання масштабів складності (отже, і загроз) сучасних проблем, переконуємося на прикладі спроб розв'язання суперечностей глобалізації (голод, зростання населення, клімат, злиденність, ресурси, безпека тощо), з яких жодне не знайшло адекватної форми свого подолання» [5, с. 16].

Всі зазначені чинники здійснюють істотний вплив на характер людського мислення, а отже і міжособистісного спілкування, яке й само по собі є досить складним феноменом. Сучасна людина все більш інтенційно підходить як до цілей і змісту спілкування, так і до партнерів по спілкуванню, в основі якого все

відчутніше лежать суто прагматичні міркування. Практично зникає так зване фатичне спілкування, або розмова, яка не переслідує конкретних цілей і про яку Г. Тард свого часу писав: «під розмовою я розумію будь-який діалог, що не має прямої й безпосередньої користі, коли говорять більше для того, щоб говорити, для задоволення, для розваги, для ввічливості» [7, с. 45]. Сьогодні ж такі цілі й види спілкування часто виглядають просто недоречним. Ось чому сучасне спілкування вимагає глибокого філософського осмислення як специфічний феномен із ще незвичними функціями та особливостями.

Феноменологія спілкування виходить з розробленого ще Е. Гуссерлем основоположного принципу взаємодії свідомості, его та зовнішнього світу речей, що його оточує. Ця взаємодія відбувається у формі інтенції (спрямованості) свідомості на об'єкт пізнання (у даному разі – спілкування) з метою зробити його більш явним і ясним не тільки для суб'єкта, що його пізнає, а й для тих, хто користуватиметься результатами його пізнання. Отже, для осмислення глибинної сутності сучасного спілкування необхідна інтенція суб'єкта його пізнання на всю структуру спілкування – в першу чергу на його учасників, на їхні цілі, на характер та зміст розмови.

Саме ці елементи феномену спілкування та їхні характеристики стають об'єктами дослідження. Однак при цьому виникає цікава ситуація, яка полягає в необхідності також інтенції суб'єкта пізнання спілкування на інтенції його учасників. Іншими словами, остання має ставати об'єктом пізнання, оскільки без цього не варто й розраховувати на глибоке розуміння сутності спілкування. Іntenційність являє собою специфічну властивість людської свідомості, сенс якої полягає у її спрямованості на певний об'єкт чи подію. Ця спрямованість виражає зацікавленість людини в досягненні й розумінні сенсу цього об'єкта чи події. З позицій же філософії спілкування інтенція дослідника спрямовується на виокремлення і збагнення саме філософського аспекту спілкування як життєво важливого для індивіда і соціуму феномену.

Філософська феноменологія виходить з того, що світ і його об'єкти та явища розкриваються для свідомості шляхом конститування відповідної системи переживань. Саме

завдяки їм світ існує для его. При цьому кожне переживання мотивується іншими, а процес конститування є, за словами Гуссерля, «трансцендентальним генезисом», який має часову структуру і є історією. Отже, спілкування у його традиційному розумінні також істотною мірою пов'язано з переживанням як того, що людині повідомляється, так і того, що вона сама повідомляє чи реагує на почуте. При цьому сенс переживання має достатньо складну структуру. На неї впливають перш за все такі важливі функції спілкування, які визначають його онтологічний сенс, як соціалізація людини та допомога у її адаптації до динамічно мінливого середовища її буття.

Таким чином, сам феномен спілкування необхідно розглядати як одну з фундаментальних основ людського існування і водночас як прояв складної й суперечливої індивідуально-соціальної природи людини. У цьому сенсі цікаво розглянути й ту роль людського спілкування, яку воно відіграє у формуванні, функціонуванні й еволюції Я-простору особистості. Адже з одного боку, саме за допомогою спілкування людина усвідомлює цей свій простір, розширює та збагачує. З іншого ж боку, знов-таки за допомогою спілкування вона обмежує й оберігає свій Я-простір від небажаного проникнення і втручання сторонніх. Додамо, що на прояви Я-простору істотно впливають не тільки індивідуальні, а й етнопсихологічні й етнокультурні особливості, менталітет певного соціуму. Тим більш, що менталітет, на переконання В. П. Ратникова, «змінюється набагато повільніше, ніж соціально-політичні та економічні умови чи пануючі форми суспільної свідомості людей». Вчений підкреслює, що менталітет «за самою своєю природою здійснює хоча й мало усвідомлюваний, але достатньо сильний опір порівняно швидкозмінному соціальному буттю» [8, с. 640].

Ще однією специфічною характеристикою феноменологічного підходу є рішуча відмова від використання будь-яких сумнівних передумов. Взагалі у феноменології стверджується, що людське існування, свідомість особистість, психофізична природа людини, духовна культура та соціум і нерозривні, і не зводяться в якусь цілісну єдність. Ця теза цілком характеризує й такий аспект людського існування в соціумі, який пов'язаний з феноменом міжособистісного спілкування. Дійсно,

воно постає водночас і джерелом духовної культури, і одним з її проявів. Але звести спілкування у певну цілісність можна лише штучно, оскільки надзвичайно широке розмаїття його видів, проявів і характеру вимагає окремого аналізу в кожному конкретному випадку. Визначення ж його найзагальніших властивостей і закономірностей неминуче приводить до втрати багатьох важливих атрибутів, притаманних конкретним видам спілкування.

Таким чином, при визначенні сутності феномену міжособистісного спілкування у його достатньо широкому розумінні можна погодитися з авторами філософського словника соціальних термінів, які вважають його як «одну з основних форм людської взаємодії, істотну ознаку життєдіяльності особистості як суспільної істоти» [9, с. 556]. Однак також можна погодитися і з тим, що при всій безумовній правильності наведеної думки, вона аж ніяк не може претендувати на чітке визначення сутності феномену спілкування. Можна уявити, що якась людина, яка не знає, що таке спілкування, звертається до вище наведеної думки. Відповідь на питання, чи це допоможе їй з'ясувати сутність і сенс феномену спілкування, залишимо відкритою. Будемо вдячні, якщо хтось з потенційних читачів підтвердить чи спростує цю можливість.

Звернемося до такого поширеного сьогодні різновиду спілкування, яким є відверте чи скоріше приховане маніпулювання людиною, групами людей і навіть всім суспільством, до якого вдаються різні пройдисвіти, які зухвало вважають себе елітою лише через свою причетність до влади. А цю причетність вони використовують тільки для власного збагачення. Отримують же вони владу й відповідні можливості та повноваження саме завдяки своєму умінню маніпулювати довірою людей. Існує принаймні два канали цієї маніпуляції, не беручи навіть до уваги фальсифікацію результатів голосування. По-перше, це обіцянки того, чого люди й очікують від влади й чого і не збираються робити так звані «народні» депутати. По-друге, це нав'язана народові система виборів за партійними списками, коли нам пропонують голосувати за «кота у мішку».

Тут вкрай потрібні справжні лідери, справжня національна еліта, здатна викривати маніпуляції та спрямовувати спілкування на активізацію людей, на формування громадян-

ського суспільства. Але суспільство повинно навчитися перевіряти цих лідерів на їх професіоналізм, порядність та щирість їхніх заяв і обіцянок. Вкрай важливою має бути також перевірка на можливість виконання цих обіцянок. І самі лідери мають говорити з людьми не тільки переконливо, а й правдиво, не приховуючи труднощів і не обіцяючи неможливого. Їхній вплив і довіра людей до них ґрунтуватимуться на взаєморозумінні і взаємній довірі.

Завойовуючи собі нових прихильників, лідери у своїх публічних виступах і приватних бесідах мають використовувати метод феноменологічної редукції, який не охоплює увесь світ, а концентрує увагу співбесідників на тому, що переживає їхня свідомість. Саме ці переживання і стають основою розуміння проблем і вибору ефективних шляхів і способів успішного їх подолання. Отже, дещо, здавалося б, така абстрактна галузь системи філософських знань, якою є феноменологія, при її належному осмисленні здатна допомагати у розв'язанні конкретних життєвих проблем. Це повною мірою стосується і феноменології міжособистісного спілкування.

Висновки. Наведені результати дослідження феноменологічних аспектів людського спілкування дають змогу дійти таких висновків. По-перше, феномен міжособистісного спілкування виступає важливою атрибутивною ознакою людини та її суспільної природи і має надзвичайно складну структуру з точки зору його цілей і функцій, можливостей і видів.

По-друге, філософське осмислення феномену спілкування є надзвичайно важливим, оскільки філософія вже сама по собі є цінним видом спілкування, в процесі якого відбувається обмін смислами. Це допомагає його учасникам у пізнанні світу, інших людей і самих себе. Однак багатопланова структура спілкування зумовлює потребу виявлення і розкриття прихованих його смислів.

По-третє, культура філософського аналізу феномену спілкування вимагає всебічного дослідження не тільки його онтологічного сенсу, а й гносеологічних, аксіологічних та інших його аспектів. Чільне місце серед них має посідати і феноменологія спілкування, яка відкриває можливість дослідити не тільки інтенцію людини на предмет спілкування, а й переживання нею його смислів.

По-четверте, феноменологія спілкуван-

ня допомагає визначити його роль у формуванні та функціонуванні Я-простору індивіда та подвійність цієї ролі. Дійсно, з одного боку, спілкування сприяє розширенню і збагаченню цього простору та його можливостей, а з іншого, – оберігає його від небажаного стороннього втручання.

Перспективи подальших розвідок з проблеми полягають у спробах більш глибокого аналізу сутності, структури та загальних закономірностей феномену людського спілкування і використанні методу феноменологічної редукції для визначення проявів цих закономірностей у конкретних різновидах спілкування та сферах його застосування. Цікавим уявляється й вивчення їх впливу на досягнення очікуваних результатів спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії: (Зазахідноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Віктор Андрущенко. – К.: Тандем, 2000. – 416 с.

2. Бурлачук В. Суспільна думка і розмова / Віктор Бурлачук // Соціологія теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 4. – С. 87-101.

3. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию (главы из книги) / Эдмунд Гуссерль // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – С. 136-176.

4. Карпицкий Н.Н. Присутствие и трансцендентальное предчувствие / Николай Карпицкий. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2003. – 192 с.

5. Романов Н.Н. Образ грядущего: онтологический очерк о настоящем и грядущем мире / Н.Н. Романов, В.Н. Петрушов; предисловие С.А. Заветный. – Харьков: Издатель Александр Савчук, 2017. – 108 с.

6. Современная буржуазная философия: Учеб. пособ. / под ред. А.С. Богомолова, Ю.К. Мельвиля, И.С. Нарского. – М.: Высш. школа, 1978. – 582 с.

7. Тард Г. Общественное мнение и толпа / Г. Тард. – М.: Изд-во А.Я. Мамонтова, 1902. – 121 с.

8. Философия: Учебник для вузов; под ред. В.Н. Лавриненко и В.П. Ратникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 677 с.

9. Філософський словник соціальних термінів: за заг. ред. В.П. Андрущенка. – Харків: Корвін, 2002. – 672 с.

